

Ігар Клімаў / Ihar Klimau

Białoruski Państwowy Uniwersytet Kultury i Sztuki (Białoruś)

The Belarusian State University of Culture and Arts (Bielarus)

e-mail: klimau@mail.ru

Маўленчая аснова і сацыяльная база супольнай кніжна- пісьмовай мовы беларусаў і ўкраінцаў даўніх часоў

Sociolinguistic Determinants of the Common Writing Language of Belarusians and Ukrainians during the Grand Duchy of Lithuania

Uwarunkowania socjolingwistyczne wspólnego dla Białorusinów i Ukraińców języka piśmiennictwa okresu Wielkiego Księstwa Litewskiego

У сучасным гістарычным мовазнаўстве Беларусі і Украіны прымаецца за пастулат, што аснова „рускай” (старабеларускай/стараўкраінскай, супольнай для даўніх беларусаў і ўкраінцаў) была народная, дэмакратычная, нават гутарковая (вар. народна-размоўная, народна-гутарковая і пад.)¹; або што гэтая мова адлюстроўвала асаблівасці жывой гаворкі², пад якой звычайна разумецца дыялект. Некаторыя даследчыкі нават лічылі, што ў XVI–XVII стст.

¹ П. И. Житецкий, *Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке с приложением словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII века*, Киев 1889, с. 52–53; Ф. С. Ткач, *До питання про характер української літературної мови у XIV–XVIII століть*, [в:] *Питання історичного розвитку української мови: праці міжвуз. наук. конф. (Харків, 15–20 грудня 1959 р.), присвячені V Міжнародному з'їздові славістів*, Харків 1962, с. 65–66, 73; А. А. Москаленко, *До походження української писемної і писемно-літературної мови*, „Праці Одеського державного університету”, т. 152. Серія філологічних наук. Вип. 15: *Питання слов'янської філології: Мовознавство*, Одеса 1962, с. 105; *idem*, *Про утворення мови української народності і нації*, „Праці Одеського державного університету”, т. 152. Серія філологічних наук, вип. 15: *Питання слов'янської філології: Мовознавство*, Одеса 1962, с. 130–131, (параўн. с. 135); В. М. Русанівський, *Історія української літературної мови*, [2-е вид., доп. і перероб.], Київ 2001, с. 90–91, 128.

² І. С. Свенціцький, *Елементи живої народної мови в пам'ятках української літературної мови у XIV–XVIII сторіччях*, „Питання українського мовознавства”, Львів 1958, кн. 3, с. 5–8; П. П. Плющ, *Нариси з історії української літературної мови*, Київ 1958, с. 141, 147; Л. М. Шакур, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1963, с. 94, 99, 102–103, 133.

„письменники фактично писали тим чи іншим місцевим діалектом, в якому не все було зрозуміло для представників інших місцевостей”³. Асабліва папулярная такая думка сярод літаратуразнаўцаў і гісторыкаў, як айчынных, так і чужынных.

У сапраўднасці падобны тэзіс пра народную, дыялектную аснову „рускай” мовы ўсур’ёз ніколі не абмяркоўваўся, ва ўсялякім выпадку, не абгрунтоўваўся ўсім дасяжным матэрыялам і рознааспектнымі доказамі. Фактычна ж гэты тэзіс уяўляе сабой хутчэй пастулат, на якім будуецца розныя гіпотэзы ды канцэпцыі і ад якога адштурхоўваюцца шматлікія прыкладныя даследаванні. Праўда, якраз некаторыя даследаванні асобных помнікаў, як і асобныя заканамернасці развіцця мовы часам пярэчылі такому пастулату (напрыклад, адсутнасць пераемнасці паміж „рускай” мовай і сучаснымі літаратурнымі мовамі ўкраінцаў і беларусаў), аднак гэта часта не заўважалася ці канстатавалася як факт, без далейшага тлумачэння і асэнсавання.

Што было горш, гэты пастулат скіроўваў даследчыкаў ісці ў не зусім правільным кірунку. Практычна ўсе даследаванні рускіх помнікаў арыентаваліся пераважна на пошук жывамоўнага ўплыву (пад якім разумеўся амаль выключна дыялектны) пры выразным ігнараванні ці павярхоўным вывучэнні ролі элементаў астатніх – чужамоўных, кніжных, штучных або архаічных. Такія элементы апыёрна лічыліся ненатуральнымі і ганіліся⁴, выводзіліся, так бы мовіць, за рамкі асноўнага аналізу, які канцэнтравалася пераважна на пошuku дыялектнага матэрыялу. Зразумела, такія элементы вывучаліся, але толькі як неарганічны да-мешак да жывамоўнай асновы (архаізмы) ці як сведчанне іншамоўных уплываў (запазычанні). Інакшага асэнсавання ролі гэтых элементаў звычайна не прапаноўвалася, калі не лічыць спроб мінімізаваць ролю такіх элементаў шляхам абвясчэння іх вузкалакальнымі сродкамі ці спецыяльнымі тэрмінамі⁵. Пры гэтым даволі слаба выкарыстоўваліся статыстычныя методыкі ці нават проста падлікі, якія маглі б паказаць адносную вагу і значэнне тых або іншых элементаў у помніку ці ў пісьменстве.

Падобны падыход зараз здаецца заганым: ён ігнаруе тыя элементы, якія хаця і не з’яўляюцца аўтахтоннымі або жывымі цяпер, але маглі быць жывымі тады (у т. л., штучна, дзякуючы, напрыклад, нейкай арфаэпіі), уваходзячы ў склад тагачаснай мовы і маўлення. Больш таго, пры такім (дыялектным) падыходзе атрымліваецца, што магістральныя кірункі развіцця нацыянальнай літаратурнай мовы ў эпоху Сярэднявечча і ранняга Новага часу праходзілі праз зусім перыферычныя помнікі ці творы, якія відавочна не маглі мець ні істотнага значэння, ні шырокага ўплыву. Тым не менш сцвярджаецца, што менавіта ў такіх помніках і тэкстах выпрацоўваліся нормы (ці стылі) будучай нацыянальнай літаратурнай мовы (у выпадку „рускай” – аж дзвюх: беларускай і ўкраінскай). У дадатак, даследчыкамі

³ П. П. Плюш, *op. cit.*, с. 148.

⁴ Ф. Ткач, *op. cit.*, с. 67–68, 75.

⁵ *Ibidem*, с. 72.

часта адзначаецца наступная карэляцыя: чым больш малапісьменным або малаадукаваным з'яўляецца аўтар/перапісчык, тым значнейшая ў яго мове доля дыялектных элементаў, і наадварот⁶. Парадаксальным чынам атрымлівалася, што складванне будучай нацыянальнай мовы залежала ад удзелу малапісьменных асоб ці няўважлівасці індывідаў. Праўда, такая выснова зусім не бянтэжыла даследчыкаў; здаецца, што яе парадаксальнасць імі нават не заўважалася, а калі заўважалася, то ігнаравалася.

Для правільнага разумення тагчаснай сітуацыі трэба прыняць пад увагу дзеянне сацыяльных чыннікаў і адмовіцца ад прасталінейнага судзясення маўленчай асновы даўняй кніжна-пісьмовай мовы з сучасным дыялектам. Такое судзясенне, відаць, мела месца раней, у XI–XV стст.⁷ Прыкладна да XVI ст. на Беларусі і Украіне (як і ў Польшчы ды Масковіі) панавала ўяўленне, што кніжна-пісьмова мовы можа існаваць галоўным чынам у царкве⁸ (так працягвалі думаць у Масковіі аж да канца XVII ст.), і гэтай мовай у праваслаўных славян і румын была царкоўнаславянская (як у каталікоў – лацінская). Іншай дапушчальнай сферай ужытку кніжна-пісьмовай мовы ў тую эпоху з'яўлялася адміністрацыйна-канцэлярыя⁹ – на Беларусі і Украіне выкарыстоўвалася ў гэтай сферы амаль выключна „руская”¹⁰. Пры гэтым на думку некаторых даследчыкаў, „рускія” акты пісаліся „часта зовсім живою народною моваю”¹¹. Таму ў XIV і ў большай частцы XV ст. ніякіх адметных помнікаў „рускай” мовы, апрача актавых і юрыдычных, даследчыкі не знаходзяць; гаворка наконт той эпохі ў лепшым выпадку ідзе пра фрагментарныя ўсходнеславянскія ўплывы ў помніках традыцыйнага царкоўнага пісьменства¹². Аднак

⁶ П. И. Житецкий, *op. cit.*, с. 53; П. П. Плющ, *op. cit.*, с. 36.

⁷ В. М. Русанівський, *Народноразмовна мова як джерело розвитку східнослов'янських літературних мов XVI – початку XVIII ст.*: Доповідь на VIII Міжнародному з'їзді славистів (Загреб – Любляна, вересень 1978 р.), Київ 1978, с. 4–5.

⁸ І. Огієнко, *Історія української літературної мови*, упоряд., передм., комент. М. С. Тимошик, Київ 2004, с. 146–147.

⁹ І. Огієнко, *Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол 1560-х рр.*, т. 1. *Студії до української граматики*, кн. 7, Варшава 1930, с. 125–128.

¹⁰ Хаця ў Масковіі да XVII ст. таксама мелася ўласная адміністрацыйна-канцэлярыя мова (приказный язык) з некаторым дамешкам царкоўнаславянства і генетычна звязаная з духавенствам (параўн. назвы маскоўскіх канцэлярыстаў: „дз'як”, „пад'ячы”), аднак яе ўжытак і сацыяльная база ў грамадстве ў цэлым былі слабейшыя параўнальна з „рускай” мовай у ВКЛ. Таму актавая мова Масковіі ледзьве заўважалася сучаснікамі і зрабіць адметны ўплыў на астатняе пісьменства сваёй краіны не магла. Таксама лацінская заставалася афіцыйнай мовай Польшчы да сярэдзіны XVIII ст., польская ж у гэтай функцыі выступала на Украіне і Беларусі (у асноўным у XVII–XVIII стст.), а ў самой Польшчы (з сярэдзіны XVI ст. і да пачатку XVIII ст.) ужывалася абмежавана, параўн. Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1974, s. 278, 500–501, 538. Там толькі сеймавая дакументацыя і некаторыя каралеўскія ўказы, звернутыя да шляхты, ствараліся з сярэдзіны XVI ст. на польскай мове, параўн. *Idem*, s. 275–276.

¹¹ І. Огієнко, *Українська літературна мова XVI ст.*..., с. 125.

¹² Л. М. Шакун, *op. cit.*, с. 82–83.

у гэтым выпадку відавочна, што пранікненне такіх уплываў абавязанае хутчэй не дагляду ці няўважлівасці пісараў/аўтараў і ніяк не можа ўяўляць mainstream усяго пісьменства. Яго аснову (уласна літаратуру разам з тагачаснай навукай і адукацыяй) як у Заходняй Русі, так і ва Усходняй да XVI ст. складала царкоўнаславяншчына (у многіх помніках – у сваёй усходнеславянскай рэдакцыі). Адносна нязначнай была тады і доля твораў ды жанраў з больш паліятыўнай мовай (гэта ў асноўным летапісы): таксама з царкоўнаславянскай асновай, але з крыху больш значным дамешкам некаторых „рускіх” ці наогул усходнеславянскіх элементаў¹³.

Аднак пад павевамі Рэнэсансу (і здаецца, зусім не Рэфармацыі (як лічылі многія вучоныя¹⁴, паколькі тэндэнцыі да гэтага адзначаюцца ўжо напрыканцы XV ст.¹⁵ на Беларусі і ўкраіне паступова пашыраецца праніклая з Захаду новая ідэя: мова літаратуры і наогул пісьменства можа існаваць на жывой гутарковай аснове. Гэтай асновай стала тады, натуральна, не маўленне шырокіх народных колаў (сялянства, гарадской беднаты (плебса), пазней казацтва – у літаратуру ці наогул у пісьменства такое маўленне больш-менш адметна магло пранікнуць хіба што з эпохі рамантызму), а маўленне шляхты (і магнатэры). У XVI ст. узростае роля шляхты ў грамадстве: яна атрымлівае прывілеі і заканадаўча ды ментальна аддзяляецца ад ніжэйшых непрывілеяваных станаў (з якімі да таго была звязаная, бо рэкрутавалася адтуль), набліжаючыся да арыстакратыі, кансалідуецца і ператвараецца ў вядучую палітычную сілу феадальнай дзяржавы¹⁶. Яўна невыпадкова, што такі ўзлёт ролі шляхты суправаджаецца бурлівым развіццём „рускай” мовы: яна пранікае ў многія новыя сферы ды жанры і здабывае шырокі ўжытак у літаратуры. Нават у самой Польшчы развіццё шляхецкай дэмакратыі стала адным з важных чыннікаў росквіту польскай мовы ў XVI ст.¹⁷ Аднак менавіта ў гэты час маўленне беларускай і ўкраінскай шляхты імкліва пазбаўляецца свайго ранейшага дыялектнага характару і заўважна набіраецца чужынных, а менавіта польскіх рыс, што выглядае для некаторых даследчыкаў бадай як стварэнне/узнікненне новай мовы¹⁸. Шляхецкае

¹³ *Ibidem*, с. 110–113.

¹⁴ П. И. Житецкий, *op. cit.*, с. 1–2; І. Огієнко, *Українська літературна мова XVI ст...*, с. 19–59, 131, ср. прим. 3; *idem*, *Історія української літературної мови...*, Київ 2004, с. 147, 151; В. М. Русанівський, *Історія української літературної...*, с. 63.

¹⁵ І. Огієнко, *Українська літературна мова XVI ст...*, с. 19, 79–80.

¹⁶ П. А. Лойка, *Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI – першай трэці XVII ст.*, Мінск 2002, с. 3, 8–13, 30–33, 37–38; Н. Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV до середні XVII століття: Волинь і Центральна Україна*, Київ 2008, с. 24–41, 45–52, 57–61.

¹⁷ Z. Klemensiewicz, *op. cit.*, s. 221.

¹⁸ Адрозненне ў развіцці „рускай” кніжна-пісьмовай мовы (да XVI ст. і з XVI ст.) заўважалася многімі даследчыкамі (гл. напр. Ю. Шевельов, *Історична фоналогія української мови*, перекл. з англ. С. Вакуленко, А. Даниленко. Харків 2002, с. 718–719, аднак тлумачылася па-рознаму, звычайна – як вынік стварэння новай кніжна-пісьмовай мовы, гл. П. И. Житецкий, *op. cit.*, с. 1–3, 39–40; П. П. Плющ, *op. cit.*, с. 130, 143, 147–148, 157–158, 166; Ю. Шевельов, *op. cit.*, с. 719 – „простай” (чаму і навошта – звычайна заставалася без адказу), рад-

маўленне на Беларусі і Украіне было прасякнута польскім уплывам, што і складае галоўную адметнасць ды спецыфіку гэтага маўлення.

Арыентацыя маўлення „рускай” шляхты менавіта на польскі ўзор абумоўлена хутчэй за ўсё тым, што яе палітычнае і юрыдычнае афармленне на Беларусі і Украіне адбывалася паводле паняццяў і прававых нормаў Польшчы, дзе шляхоцкі стан сфармаваўся раней, ужо ў XV ст.¹⁹ Некаторыя даследчыкі кажуць пра прымусовую паланізацыю²⁰, аднак гэта сумнеўна нават для Украіны, куды перасяляліся польскія шляхта і пазней таксама сялянства²¹ – такія даследчыкі хутчэй пераносяць на даўнюю эпоху лінгвістычныя практыкі і тэхналогіі XIX–XX стст. Больш падстаў лічыць, што паланізацыя адбывалася стыхійна (і таму далёка не татальна), у выніку ўдзелу ўсходнеславянскай шляхты ў польскай цывілізацыі²², іншымі словамі – у публічным жыцці Рэчы Паспалітай (шляхецкай рэспублікі!), яе судова-прававой і палітычнай сістэме²³, а таксама ў культурных практыках. Мэтай утварэння Рэчы Паспалітай (магчыма, не ўсімі сучаснікамі асэнсаванай) было якраз і стварэнне адзінага шляхецкага народа, палітычнай нацыі (*natio politica*), гл. у дэталях²⁴. Апошняя толькі гістарычна, аказіянальна набывала польскі выгляд, не столькі этнічны, колькі палітычны. У склад гэтай нацыі дабраахвотна маглі ўваходзіць прадстаўнікі іншых этнасаў ці канфесій (апошняе – звычайна да сярэдзіны XVII ст.), напрыклад, беларусы і ўкраінцы, праваслаўныя і ўніяты (натуральна, у сацыяльных адносінах – толькі шляхта і вышэйшае духавенства). Формулу такой нацыі прапанаваў яшчэ ў 2-й палове XVI ст. Станіслаў Арахоўскі: *gente Rutheni, natione Poloni*²⁵. Няпольскія члены такой палітычнай нацыі мусілі з’яўляцца білінгвамі або дэманстраваць польскую афарбоўку свайго маўлення – апошняга, зразумела, дасягнуць было нашмат лягчэй. Такім жа быў, відаць, і механізм русіфікацыі Левабярэжнай Украіны ў XVIII ст., скаргі на што тыповыя для

зей – як эфект народнага ўплыву, гл. І. Огіенко, *Історія української літературної мови...*, с. 151; В. М. Русанівський, *Народно-размовна мова літературної...*, с. 9. Аналіз і крытыку поглядаў пра меркаванае стварэнне ў XVI ст. другой кніжна-пісьмовай мовы – „простай” – гл. І. Клімаў, *Да праблемы функцыянальнай стратыфікацыі старабеларускай мовы ў ВКЛ XIV–XVIII стст.*, [у:] „Беларускі археаграфічны штогоднік”, вып. 11, Мінск 2010.

¹⁹ П. А. Лойка, *op. cit.*, с. 3, 9, 18, 30–33, 4.

²⁰ А. А. Москаленко, *До походження української писемної...*, с. 109; П. П. Плющ, *op. cit.*, с. 141–142; І. Огіенко, *Історія української літературної мови...*, с. 147, 150–151, 166.

²¹ Н. Яковенко, *op. cit.*, с. 225–242.

²² D. A. Frick, „Foolish Rus’’: On Polish civilization, Ruthenian self-hatred, and Kasijan Sakovyc, „Harvard Ukrainian Studies” 1994, vol. 18, nr. 3–4, p. 212.

²³ І. Огіенко, *Українська літературна мова XVI ст...*, с. 122–125, 134, 135.

²⁴ Ю. Бардах, *Ад палітычных да этнічных народаў у Цэнтральна-Усходняй Еўропе*, [у:] *idem, Штудыі з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага*, перекл. з польскай мовы. М. Раманоўскі, А. Істомін, Мінск 2002, с. 318–322.

²⁵ D. A. Frick, *op. cit.*, p. 213.

ўкраінскіх даследчыкаў²⁶: мясцовыя ўкраінскія эліты імкнуліся ўдзельнічаць у новай расійскай цывілізацыі, як раней у польскай.

Іншамоўны (пераважна польскі) уплыў фіксуецца ў „рускіх” помніках ужо з канца XIV ст. (пераважна ў Заходняй Украіне²⁷, але доўга мае слабы характар, і толькі ў XVI ст. ён узмацняецца незвычайна, робіцца добра заўважным на пісьме. Вынікам гэтага становяцца шматлікія паланізмы на ўсіх моўных узроўнях – трэба думаць, што часткова, а, часам, магчыма, і ў значнай ступені яны належалі маўленню шляхты, а не народнай гаворцы. Працэс паланізацыі „рускага” пісьменства ў XVI–XVII стст. добра вядомы і адзначаецца ў самых разнастайных помніках і жанрах²⁸. Ён праяўляецца нават нашмат пазней пасля таго, як палітычная ўлада польскай кароны над усходнеславянскімі землямі знікла²⁹ – напрыклад, на Левабярэжнай Украіне канца XVII – 1-й паловы XVIII ст. пад маскоўскай уладай³⁰ ці ў беларускіх помніках 2-й паловы XIX ст., калі царскія ўлады ў „Паўночна-Заходнім краі” распачалі змаганне з „паланізмам” (напрыклад, у беларускіх творах Ф. Багушэвіча)³¹. Гэта ясна сведчыць пра сацыяльна-культурныя стымулы да паланізацыі, не звязанай ні з палітычным прымусам, ні з наплывам этнічна польскага элементу.

Аднак далей, у прасталюд, такі польскі ўплыў не ішоў ці праходзіў даволі слаба³² – пра гэта сведчаць сучасныя беларускія і украінскія дыялекты, за выключэннем гаворак у карпацкіх далінах і Галічыне – раёнах, якія да сярэдзіны XX ст. знаходзіліся пад інтэнсіўным заходнеславянскім уплывам; але нават там польскі ўплыў адзначаўся бадай толькі на самым памежжы³³. Шлях польскаму уплыву ніжэй, у народ, перапынялі значныя сацыяльныя (перш за ўсё класавыя) і культурныя бар’еры, што існавалі ў беларускім і ўкраінскім грамадстве да XVIII ст., а то і да канца XIX ст. Такой маўленчай спецыфікі не мела шляхта ў карэннай Польшчы і дваранства ў Масковіі/Расіі – там пануючыя класы былі аб’яднаныя са сваімі нізамі больш-менш адзінай мовай (галаманія славянскіх эліт XVIII–XIX стст. істотнага значэння для разглядаемых працэсаў не мае). Такого моўнага адзінства не было на Беларусі і Украіне, дакладней, яно разбурылася там каля XVI ст. у выніку ўзмацнення сувязяў эліт ВКЛ з Польшчай.

²⁶ І. Огіенко, *Історія української літературної мови...*, с. 166, 170–180, 181–184, 189; В. М. Русанівський, *Історія української літературної...*, с. 126–132, 144–145, 147–148.

²⁷ A. Martel, *La langue polonaise dans les pays ruthènes Ukraine et Russia Blanche: 1569–1667*, Lille 1938, s. 34–38; П. П. Плющ, *op. cit.*, с. 132, 135, 137, 172.

²⁸ І. Огіенко, *Українська літературна мова XVI ст...*, с. 119–120, 465–469; *idem*, *Історія української літературної мови...*, с. 147, 160, 186; A. Martel, *op. cit.*, s. 54–66, 92–169; І. С. Свенціцький, *op. cit.*, с. 8–9; П. П. Плющ, *op. cit.*, с. 170–171.

²⁹ П. И. Житецкий, *op. cit.*, с. 44.

³⁰ І. Огіенко, *Історія української літературної мови...*, с. 162, 165, 166.

³¹ І. І. Крамко, А. К. Юрвіч, А. І. Яновіч, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, т. 2, Мінск 1968, с. 88, 93–94, 95, 106–107.

³² І. Огіенко, *Українська літературна мова XVI ст...*, с. 118, 465, 470; A. Martel, *op. cit.*, s. 200.

³³ І. Огіенко, *Українська літературна мова XVI ст...*, с. 118, 465, 466.

Творцам даўняй кніжна-пісьмовай мовы Беларусі і Украіны з'яўлялася не толькі адна шляхта, але і іншыя ўпрывележаваныя колы краіны, блізкія да шляхты ў генетычных ці сацыяльных адносінах. У асноўным гэта было духавенства, прафесійна занятае ў ор. пісьмовай камунікацыі з даўніх часоў³⁴. Яго вышэйшыя і сярэднія колы, як правіла, паходзілі з магнатэрыі і шляхты, тады як ніжэйшае духавенства і частка сярэдняга паходзілі з сацыяльных нізоў (з колаў, ніжэйшых за шляхту). Такія царкоўнікі нізкага сацыяльнага паходжання (як і іншыя падобныя да іх колы: заможнае мяшчанства, казацкая старшыня, аднак іх роля ў дадзенай працы ігнаруецца, паколькі іх дачыненне да пісьменства было спарадычным), набываючы адукацыю ці пісарскі вопыт, пераходзілі на нейкі вышэйшы сацыяльны ўзровень і пачыналі (у масе) арыентавацца на шляхту („рускую” ці польскую), імкнучыся калі не зліцца з ёю, то хаця б наблізіцца да яе (перш за ўсё ў паводзінах, у т. л. і ў маўленні). Таму іх маўленне мусіла нівелявацца, выгладжвацца пад уплывам і адукацыі (ці пісарскай практыкі), і больш прэстыжнага шляхецкага маўлення, якое асабліва імкнуліся засвоіць такія сацыяльныя ўзвышэнцы. Зразумела, што канчатковага нівелявання адбыцца не магло, і гэтыя *parvenu* ў той ці іншай ступені захоўвалі родныя дыялектызмы (у адваротнай залежнасці ад ступені сваёй адукаванасці ці пісарскай вопытнасці). Таму ў помніках, створаных царкоўнікамі з нізоў (ці з правінцы), як і дробнай шляхтай, маглі заставацца сляды іх сацыяльна нізкага ці лакальнага паходжання, хаця звычайна даволі слабыя ці непаслядоўныя. Т. ч., духавенства было менш выразным носьбітам шляхецкага маўлення і разам з тым – важным мостам для пранікнення (праўда, спарадычнага) дыялектных рыс у пісьменства. Практычна ніводны помнік да XVIII ст. не мог быць створаны прадстаўніком нізкіх колаў грамадства, а таму і не мог адлюстроўваць народнае маўленне ў поўнай ступені. Дыялект заставаўся іх стыхіяй, але яны, будучы масава непісьменнымі, не маглі пакінуць пісьмовых помнікаў сваёй мовы³⁵.

Пра раз'яднанасць пануючых класаў Беларусі і Украіны з уласным народам, як і пра сацыяльнае ды маўленчае адзінства „рускіх” і, напрыклад, польскіх паноў пісалася яшчэ ў савецкія часы³⁶. Ужо тады падкрэслівалася, што такая раз'яднанасць абумоўлена схільнасцю пануючых класаў да засваення заходніх моўных і пісьмовых з'яў, перш за ўсё польскіх³⁷. Яшчэ раней, у дарэвалюцыйную эпоху, А. Сабалеўскі слухна падкрэсліваў, што „руская” мова не была „языком все го

³⁴ Цікава, што з духавенствам частку шляхты яднаў менавіта пісьмовы занятак – і тым, і другім колам было ўласціва прафесійнае культываванне пісьменнасці. Паводле нормаў „рускага” права, у судова-адміністрацыйным апарате краіны з 1560-х гг. канцэлярыстамі, адвакатамі і судовымі ўраднікамі маглі працаваць асобы толькі шляхецкай годнасці, і таму гэтыя пасады займала дробная і радзей сярэдняя шляхта, гл. Лойка, *op.cit.*, с. 32; Н. Яковенко, *op.cit.*, с. 257–259.

³⁵ В. Жирмунский, *Национальный язык и социальные диалекты*, Ленинград 1936, с. 34.

³⁶ Л. А. Булаховський, *Питання походження української мови*, Київ 1956, с. 29–30.

³⁷ *Ibidem*, с. 30.

населения западной Руси; это был язык высшего класса³⁸ (вылучэнні належаць аўтару цыгаты). Праўда, з тых часоў гэтая тэма так і не знайшла належнага працягу ў лінгвістычнай літаратуры.

З большай ахвотай даследчыкі казалі пра штучнасць „руськай” мовы, яе кніжную аснову³⁹, вылучаючы ў ёй больш кніжны (г. зн. царкоўнаславянскі) і больш дыялектны варыянт⁴⁰. Пры гэтым часта падкрэслівалася тэндэнцыя ў гэтай мове адгарадзіцца ад жывой гаворкі⁴¹. Дарэчы тут было згадаць і традыцыяналізм „руськіх” пісараў ды „руськай” арфаграфіі⁴². Праўда, гэта не перашкаджала тым самым даследчыкам казаць пра набліжанасць „руськай” мовы да жывой гаворкі⁴³. Гэтак удавалася ім спалучаць неспалучальнае, у лепшых традыцыях бальшавіцкай дыялектыкі: „вся тогочасна «мова», в основі свай, була мовою кніжною, досить далекою від народної розмовної [...] мови, хоч і значно з нею збліженою”⁴⁴. Інтуіцыйна адчуваную складанасць моўных і маўленчых рэалізацый даўняй эпохі даследчыкі доўга не маглі фармалізаваць у прымальныя і зразумелыя мадэлі ці механізмы.

Між тым, супярэчлівасці не ўзнікае, калі дапусціць існаванне ў „руськай” мове шляхецкага маўлення – спецыфічнай з’явы, якая адначасова была і штучнай, і жывой. Пры стварэнні пісьмовых тэкстаў беларускія і ўкраінскія вышэйшыя колы – шляхта і духавенства – арыентаваліся не на сялянскі дыялект (які цяпер вядомы даследчыкам), а на сваё маўленне, якое з XVI ст. непазбежна (хаця б у дэталях) ужо адрознівалася ад маўлення сацыяльных нізоў, перастала быць цалкам дыялектным. Маўленне шляхты на той момант апырэрна мусіла складацца з элементаў двух тыпаў. Адны – гэта агульнанародныя, агульныя для нізоў і вярхоў (фактычна – гэта найбольш частотныя агульнаўсходне- і агульнаславянскія); менавіта такія элементы звычайна прызнаюцца сучаснымі даследчыкамі як гутарковыя ці народныя⁴⁵. Другая частка элементаў паходзіла з вуснай і кніж-

³⁸ А. И. Соболевский, (рец.:) Е. Ф. Карский, *Обзор звуков и форм белорусской речи* (1885), „Журнал Министерства народного просвещения” 1887, ч. 251, с. 137.

³⁹ П. П. Плющ, *op. cit.*, с. 36, 41, 143, 202–203, 206

⁴⁰ *Ibidem*, с. 36, 207–208.

⁴¹ П. И. Житецкий, *op. cit.*, с. 3; П. П. Плющ, *op. cit.*, с. 38–39.

⁴² І. Огієнко, *Українська літературна мова XVI ст...*, с. 231–232; П. П. Плющ, *op. cit.*, с. 131, 140; Ф. Ткач, *До питання про характер української літературної мови...*, с. 73–74.

⁴³ П. П. Плющ, *op. cit.*, с. 39, 143, 202.

⁴⁴ *Ibidem*, с. 157.

⁴⁵ *Ibidem*, с. 39, 131, 203, 205; Праўда, у лік гэтых народных, г. зн. дыялектных, элементаў даследчыкамі часам залучаюцца паланізмы ці этранжызмы, што трапілі да ўсходнеславянскіх моў праз пасрэдніцтва польскай. Так, В. Русаніўскі абвясчае ўкраінскімі словамі паланізмы кшталту *мова, оздоба, праця, скарбь, фарбованій, погамувати, панувати, прудко*, гл. М. В. Русаніўскій, *Історія української літературної...*, с. 72, 106–107. Да побытавай лексікі, на яго думку, адносяцца такія „суто українські” словы і выразы даўніх помнікаў, як *бела голова ‘жонка’, будинокъ, палаць, шпиталь*, гл. *Ibidem*, с. 106. Тэкст 1629 г. на тыповай „руськай” мове, насычнай фанетычнымі і семантычнымі паланізмамі на ўсіх моўных уз-

най польскай мовы (як было сказана вышэй, яна ўспрымалася тады на Беларусі і Украіне перш за ўсё як мова шляхты Рэчы Паспалітай і толькі ўжо потым – як мова канкрэтнага этнасу ў гэтай дзяржаве)⁴⁶ і радзей – з кніжнай царкоўнаславянскай мовы. Канкрэтныя суадносіны першых і другіх элементаў у тым або іншым помніку збольшага дэтэрмінаваліся жанрам і тэматыкай твора ды схільнасцямі (у т. л. паходжаннем) і вопытам (у т. л. вучобай) яго аўтара⁴⁷.

Зразумела, што доля кніжных элементаў у штодзённым маўленні магла быць толькі нязначнай, але носьбіты такога маўлення маглі пры жаданні павялічваць гэтую долю на пісьме – асабліва калі яны належалі да духавенства ці апавядалі на рэлігійныя тэмы (гэта добра бачна на прыкладзе твораў Івана Вішанскага⁴⁸. Таксама відавочна, што шляхта была схільная да ўжывання на пісьме паланізмаў і элементаў, агульных з польскай мовай (царкоўнаславянізму маглі трапляцца пераважна ў рэлігійных кантэкстах), тады як духавенства на пісьме аддавала перавагу царкоўнаславяншчыне і элементам, агульным з царкоўнаславянскай мовай. Але ў мэтах падкрэслення сваёй шляхецкасці яно магло павялічваць у сваім дыскурсе і долю паланізмаў – апошняе было асабліва тыпова для вышэйшага духавенства, якое часта паходзіла са шляхты ці было бліжкім да яе. Аднак усе багацці сакавітай народнай гаворкі (якімі так пачалі захапляцца з эпохі рамантызму⁴⁹, былі, як правіла, закрытыя для гэтых працэсаў – з прычын сацыяльных і культурных бар’ераў, адзначаных вышэй⁵⁰. Таму дастаткова слабыя (часта фрагментарныя) праявы дыялектнага маўлення назіраюцца практычна ва ўсім пісьменстве XVI – I-й паловы XVIII стст.⁵¹, нават у перыферыйных жанрах кшталту песень⁵², што асабліва добра бачна ў помніках, запісаных лацінкаю, нягледзячы на ўсе размовы даслед-

роўнях, але пазбаўлены царкоўнаславяншчынаў, даследчык абвясчае напісаным „майже народною моваю”, г. зн. дыялектнаю, параўн. *Ibidem*, с. 116–117. Ён робіць гэта нават у дачыненні да вучоных твораў Іянікія Галатоўскага, гл. *Ibidem*, с. 119.

⁴⁶ Такое ўспрыманне польскай мовы было ўласціва не толькі няпольскім элітам Рэчы Паспалітай, але і суседніх дзяржаў – Малдовы XVI–XVII стст. і Масковіі XVII ст. Варта адзначыць, што гэтае паланафільства не залежала ад канфесійных і палітычных чыннікаў. Так, маўленне казацкай старшыны часоў Хмяльніччыны і Гетманшчыны напоўнена паланізмамі, нягледзячы на пагарду і нянавісьць да напыхлівай польскай шляхты. Таксама добра вядома паланафільства маскоўскага цара і яго двара сярэдзіны XVII ст., хаця Польшча/Рэч Паспалітая адназначна ўспрымалася ў тыя часы ў Масковіі як палітычны праціўнік, з якім неаднаразова вяліся войны. Т. ч., палітычныя бар’еры тады зусім не перашкаджалі сведкім і нават духоўным элітам захапляцца польскай мовай і культурай. Гэта сведчыць пра сімвалічную, сацыяльна-культурную ролю польскай мовы ў рэгіёне – аж да XVIII ст.

⁴⁷ П. П. Плющ, *op. cit.*, с. 203.

⁴⁸ *Ibidem*, с. 151–155.

⁴⁹ І. Огіенко, *Історія української літературної мови...*, с. 110–115.

⁵⁰ Даследчыкі слухна гавораць пра адарванасць ад простага народа нават такіх асоб, як Іван Вішанскі і Захар Капыценскі, вынікам чаго была іх варажасць да народнай мовы, гл. П. І. Житецкий, *op. cit.*, с. 147–148, 151; І. Огіенко, *Українська літературна мова XVI ст...*, с. 99.

⁵¹ П. І. Житецкий, *op. cit.*, с. 138–140.

⁵² В. М. Русанівський, *Історія української літературної...*, с. 148.

чыкаў наконт „пашырэння народнай асновы” і „дэмакратызацыі кніжнай мовы”. Калі б гэта сапраўды мела месца, то ўжо ў XVII–XVIII стст. „руськае” пісьменства спрэс (а не толькі ў маўленчых характарыстыках простанародных персанажаў камедыі і інтэмедый) мусіла б зрабіцца дыялектным, чаго ў сапраўднасці не было.

Натуральна, гэтую акалічнасць спрабавалі вытлумачыць кансерватызмам пісьма, сакральным характарам кніжнасці ці дыстанцыяй паміж вуснасцю і пісьмова-сцю (orality and writness). Але ж гэтае пісьмо і кніжнасць у той самы час (і часта ў тым самым помніку) зусім не перашкаджалі адлюстраванню іншых з’яў, зусім не ўсходнеславянскіх (і таму дастаткова нетрадыцыйных), – напрыклад, тых, што ўваходзілі ў склад шляхецкага маўлення (гл. ніжэй). У дадатак яго рысы яшчэ і нестабільна ды непаслядоўна праяўляліся на пісьме, чаму можна думаць, што яны, па меншай меры часткова, былі звязаныя з вуснай формай існавання. Гэтае маўленне трэба разумець як набор (не заўжды стабільны і сталы) аўтарытэтных маўленчых узораў ці мадэляў, якіх карыстальнікі імкнуліся прытрымліваецца перш за ўсё ў прэстыжных ці прэцэдэнтных камунікацыйных сітуацыях (асабліва на пісьме). Такі набор выглядае як нейкі сацыялект – маўленчыя асаблівасці, уласцівыя пэўнай сацыяльнай групе (ці групам), – але магчыма, уяўлялі сабой толькі моўную афарбоўку гэтай групы. Варта адзначыць, што і сама шляхта была вельмі неаднародная ў культурных, палітычных і эканамічных адносінах⁵³, і многія правінцыйныя канцылярысты, адвакаты ці дробнае духавенства (асабліва ў т. зв. глухіх кутках) не заўжды маглі атрымаць досяг да польскіх маўленчых ўзораў, скласці дастаткова поўнае ўяўленне пра іх. Верагодна, у такой сітуацыі трэба весці гаворку пра нейкую ўсвядомленую маўленчую з’яву, кшталту культурнай звычкі ці практыкі, свайго роду, культуру мовы тых часоў.

Ідэя пра наяўнасць у даўнія часы нейкага культурнага ці культываванага маўлення далёка не новая, яе раней выказвалі асобныя вучоныя. П. Жытэцкі тлумачыў узнікненне „рускай” мовы збліжэннем „с обыкновенною разговорною речью грамотных, «письменных» людей”⁵⁴, а пранікненне паланізмаў – „путем школы, путем общественных влияний”⁵⁵. І. Агіенка лічыў „рускую” мову сродкам зносін мясцовай русінскай інтэлігенцыі, толькі насычанай запазычаннямі, незразумелымі народу⁵⁶. Ён падкрэсліваў ролю інтэлігенцыі ў тварэнні і развіцці „рускай” мовы⁵⁷, разумеючы пад гэтай інтэлігенцыяй тагачасных пісьменнікаў – і царкоўнікаў, і шляхту⁵⁸, апошняя была, зразумела, „выща інтэлігенцыя”⁵⁹.

Рысы гэтага шляхецкага маўлення, здаецца, ніколі не разглядаліся ў сваёй сукупнасці, як нейкае адзінства. Звычайна яны аналізаваліся толькі паасобку, як

⁵³ П. А. Лойка, *op. cit.*, с. 12–13, 18–21; Н. Яковенко, *op. cit.*, с. 24–35, 59–61, 69.

⁵⁴ П. И. Житецкий, *op. cit.*, с. 39.

⁵⁵ *Ibidem*, с. 51.

⁵⁶ І. Огіенко, *Українська літературна мова XVI ст...*, с. 135.

⁵⁷ *Ibidem*, с. 119–120, 131–135, 464, 466.

⁵⁸ *Ibidem*, с. 132.

⁵⁹ *Ibidem*, с. 133, 134–135.

Маўленчая аснова і сацыяльная база супольнай кніжна-пісьмовай мовы беларусаў... 221

не звязаныя паміж сабой і, у дадатак, ім заўжды імкнуліся даць дыялектнае, а не сацыялінгвістычнае тлумачэнне. Аднак непаслядоўнасць і адначасова шырокая рэпрэзентацыя гэтых рыс ў самых разнастайных помніках розных жанраў, рознага месца паходжання і часу ўзнікнення не дазваляе звязаць з уплывам таго ці іншага дыялекта. Пэўны дыялект як сялянскае ўтварэнне не мог пакінуць такога значнага следу гэтак далёка ад арэалу свайго распаўсюджвання ды яшчэ ў кніжных тэкстах, аўтарамі якіх у даўнія часы звычайна былі прадстаўнікі вышэйшых колаў грамадства. Такі дыялектны ўплыў, калі б ён сапраўды меў месца, не мог абмежавацца толькі адной-дзвюма рысамі, а мусіў пакінуць сляды на розных моўных узроўнях, чаму прыкладаў у помніках звычайна няма. Таму застаецца прыпісваць такія рысы менавіта асабліваму шляхецкаму маўленню.

Пакуль склад рыс гэтага маўлення не да канца ясны, і таму прапанаваны ніжэй спіс далёка не канчатковы (і, натуральна, не бяспрэчны). Тым не менш пэўны моўны матэрыял усё ж магчыма сабраць, і ён дазваляе аднесці да шляхецкага маўлення наступныя рысы:

1. Фанетычныя з'явы

1.1. „Руськае” „еканне”: частае (але амаль заўжды непаслядоўнае!) выкарыстанне *e* на месцы былога прасл. **e* (як правіла, у ненаціскным становішчы): *кнежати, месеца, памети, тисеча; девети, десеть/десети, светого, присегати се, огледаць, мовечи, ходечи, водле*, аднак часам і на іншых месцах – пасля [j]: *поесь/поеса, приетель* (у т. л. і пад націскам: *дле* ‘для’, *себрь* ‘сябар’) і нават у запазычаннях: *до плецу* ‘пляц’/пліццу, *октебры* і інш.⁶⁰

Украінскія даследчыкі часам прыпісваюць гэта ўплыву палескага дыялекта⁶¹, аднак гістарычна гэта немагчыма: палескія гаворкі не адыгрывалі істотнай ролі ў гісторыі „рускай” мовы XVI–XVII стст., калі ўласна і праяўляецца гэтая рыса, у дадатак, гэтыя гаворкі і самі вельмі неаднастайныя ды нават нестабільныя паводле сваіх структурных рыс, таму гэтая з’ява там трапляецца лакальна і далёка неаднародная⁶². Дыялектна гэтая з’ява сустракаецца ў больш шырокім арэале, не выключваючы і беларускага⁶³.

⁶⁰ П. І. Житецкий, *op. cit.*, с. 140–141; Е. Ф. Карский, *Белорусы: язык белорусского народа*, вып. 1, ред. В. И. Борковский, Москва 1955, с. 104–108; М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко, *Історія української мови: Фонетика*, Київ 1979, с. 294–295.

⁶¹ І. Огієнко, *Українська літературна мова XVI ст...*, с. 248–252; *idem*, *Історія української літературної мови...*, с. 142; Ю. Шевельов, *op. cit.*, с. 183–185.

⁶² І. Клімаў, *Да пытання пра палескі тып у супольнай літаратурна-пісьмовай мове беларусаў і украінцаў XIV–XVIII стст.*, [в:] *Волинь – Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*, № 22 (1), Житомир 2010.

⁶³ *Нарысы па беларускай дыялекталогіі*, рэд. Р. І. Аванесаў, Мінск 1964, с. 65–66; М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко, *op. cit.*, с. 293–297.

1.2. „Руськае” „вуканне”: выкарыстанне *у / ю* для перадачы [о]/[’о] ~ [’е] у закрытых складах (таксама далёка не паслядоўна): *грумь* ‘гром’, *двурь* ‘двор’, *ругь* ‘рог’, *суль*, *торгувникь*; *pultorasta*, *z hur* ‘з гор’⁶⁴; *слувь*, *домувь*, *свуй*, таксама (відаць, паводле аналогіі) і пасля мяккіх зычных: *гандлювникь*, *завюль*, *занюсль*, *кролюмь*, *о всюмь*, *Василювь* і інш.⁶⁵

Украінскія даследчыкі адзінадушна кваліфікуюць гэта праявам украінскага маўлення⁶⁶ ці палескай гаворкі⁶⁷, аднак гэта малаверагодна – на фоне слабой ці спарадычнай прадстаўленнасці ў гэтых самых помніках іншых дыялектных рыс (украінскіх ці толькі палескіх). Такое звужэнне ў закрытых складах адзначаецца ў розных палескіх і радзей галічанскіх (надднітранскіх) і некаторых карпацкіх гаворках, але непаслядоўна і з многімі фанетычнымі варыянтамі⁶⁸. Ва ўкраіністыцы такія галосныя называюцца неаднароднымі (ці дыфтонгамі), аднак у помніках гукі на іх месцы перадаюцца амаль выключна праз *у/ю*⁶⁹, хаця пры дыялектным генезісе з’явы трэба было б чакаць у помніках разнастайных графічных перадач. Існуе таксама разыходжанне паміж лакалізацыяй дадзенай фанетычнай з’явы ў канкрэтным украінскім дыялекце і яе рэпрэзентацыі ў пісьмовых помніках. Хаця такое звужэнне ўласціва пераважна палескім гаворкам, перш за ўсё усходнім, але на пісьме „вуканне” адлюстроўвалася пераважна ў заходнеўкраінскіх помніках⁷⁰, а таксама ў малдаўскіх актах⁷¹. Падобнае звужэнне спарадычна заўважалася Е. Раманавым у жывым маўленні нават ва Усходняй Беларусі яшчэ напрыканцы XIX ці напачатку XX ст.: *комнутку*, *ён вырвуе*, *разгулюйся*; *руўненько*, *намуўляў*, *наклонуў ні дае*⁷², яшчэ часцей такое маўленне рэгістравалася тады ж у заходняй і паўднёвай частцы Беларусі: *у чыстум полі*, *на гэтум свеці*, *на жоўтум пяс(у)очку*; *у гэтуй*, *на туй*, *у новуй хаце*; *покуй* ‘пакой’, *хуць* ‘хоць’, *гуд* ‘год’, *буг* ‘бог’, *друмны* ‘дромны’, *яблунь*, *тулькі*, *вунь*, *жунка* ‘жонка’ і пад.⁷³ Тое ж пацвярджаюць і больш новыя запісы⁷⁴.

⁶⁴ L. Cičko, „Kronika Vychowca” na tle historii i geografii języka białoruskiego, Białystok 2006, с. 58.

⁶⁵ М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко, *op. cit.*, с. 275.

⁶⁶ Л. А. Булаховський, *op. cit.*, с. 54–55, 196–197; В. М. Русанівський, *Історія української літератури...*, с. 91.

⁶⁷ І. Огієнко, *Українська літературна мова XVI ст...*, с. 253–260; В. М. Русанівський, *Історія української літератури...*, с. 138, 143–144.

⁶⁸ Ф. Т. Жилко, *Нариси з діалектології української мови*, Київ 1966, с. 35, 42–50, 151–153, 160, 167, 171; М. А. Жовтобрюх., В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко, *op. cit.*, с. 276–277.

⁶⁹ І. Огієнко, *Українська літературна мова XVI ст...*, с. 255.

⁷⁰ Ф. Т. Жилко, *op. cit.*, с. 16, 18, 19; М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко, *op. cit.*, с. 273–274.

⁷¹ І. Огієнко, *Українська літературна мова XVI ст...*, с. 259–260.

⁷² Е. Ф. Карский, *op. cit.*, с. 113, 118.

⁷³ *Ibidem*, с. 119–120.

⁷⁴ *Нарысы па беларускай дыялекталогіі*, с. 77–79, 88, 90

1.3. Асобныя арфаэпічныя з'явы, напрыклад:

1.3.1. Т. зв. сярэднеўрапейскі [I], уласцівы польскай і чэшскай мовам, што, відаць, прыводзіла да хістанняў пры перадачы на „рускім” пісьме лацінізмаў і германізмаў: *ляментъ/ламентъ, лямпа/лампа, планета/планета, обшлягъ/обшлагъ, пляцъ/плацъ* (гл. у дэталях)⁷⁵.

1.3.2. Наяўнасць выбухнога [g] (пры захаванні і фрыкатыўнага [ɣ]), што спрыяла ўжыванню на пісьме дыграфа *кг* ці спецыяльнай літары *г*, звычайна ў паланізмах і лацінізмах (гл. у дэталях)⁷⁶.

1.3.3. Мяккасць *-n'*- перад некаторымі суфіксальнымі зычнымі і ў асобных запазычаннях: *паньство, паньскій, виленьскій, женьскій, набоженьство, коньца, аньгела*⁷⁷.

1.3.4. Адсутнасць падаўжэння зычных (у асноўным у назоўніках ніяк. р.): *выполнения, мовеня, приказаня* (хаця гэта магла быць толькі факультатыўная норма, паралельная іншым магчымасцям – з падаўжэннем (*веселля*), як у дыялектах, ці з захаваннем [j], на царкоўнаславянскі ўзор: *приказанья*⁷⁸.

1.4. Ужыванне ў абмежаванай лексіцы гукаў [xv] ([x]) замест [f] ці [f] замест [xv], што прыводзіла да хістання на пісьме літар *хв/ф*: *фала/хвала, фораба/хвороба, фостъ/хвостъ* (адкуль бел. *Хойнікі*, укр. *Фастів*); яны ўяўляюць сабой не нейкія фанетычныя анамаліі ці дыялектныя з'явы, а прамыя запазычанні з польскай мовы (гл. у дэталях⁷⁹).

2. Марфалагічныя з'явы

2.1. Некаторыя канчаткі назоўнікаў:

2.1.1. Канч. *-у/-ю* ў форме Р. скл. адз. л. назоўнікаў, што пазначаюць пабудовы ці вырабы (г. зн. канкрэтныя прадметы, якія звычайна маюць тут канч. *-а/-я*⁸⁰: *зъ/до дому, гробу, замку, мосту, храму* і інш.⁸¹

2.1.2. Канч. *-увъ/-ювъ* у форме Р. скл. мн. л. назоўнікаў муж. р., пераважна іншамоўных ці агульных з польскай мовай: *панувъ* (< п. *panów*), *блудувъ* (< п. *blędów*), *замкувъ* (< п. *zamków*), *капланувъ* (< п. *kapłanów*), *обычаювъ* (< п. *obyczajów*), *звы-*

⁷⁵ І. Огіенко, *Українська літературна мова XVI ст...*, с. 513–514; І. Клімаў, *Адаптацыя спецыфічных польскіх зычных у паланізмах старабеларускіх помнікаў*, [у:] *Паланістыка = Полоністыка = Polonistyka: 2009*, рэд. А. Кіклевіч, С. Важнік, Мінск 2010, с. 47–49.

⁷⁶ І. Клімаў, *Адаптацыя спецыфічных польскіх зычных...*, с. 50–51.

⁷⁷ І. Огіенко, *Українська літературна мова XVI ст...*, с. 216–217, 295–296, 309; І. Клімаў, *Адаптацыя спецыфічных польскіх зычных...*, 2010, с. 47–49.

⁷⁸ І. Огіенко, *Українська літературна мова XVI ст...*, с. 218, 317–318, 327.

⁷⁹ *Ibidem*, с. 516; І. Клімаў, *Адаптацыя спецыфічных польскіх зычных...*, с. 52–55.

⁸⁰ І. М. Керницький, *Система словозміни в українській мові на матеріалах пам'яток XVI ст.*, Київ 1967, с. 26–27.

⁸¹ *Ibidem*, с. 32.

чаювь (< п. *zwuczajow*), што пераносілася і на іншыя ўсходнеславянскія словы, якія не мелі структурнай (марфемнай) адпаведнасці польскім словам – відаць, паводле аналогіі⁸²: *отцувь, князювь* і пад.; асабліва гэта ўласціва кніжнай ці запазычанай спецыяльнай лексіцы: *фрасункувь, рахункувь, цырокграфувь* і інш. Сапраўды, калі польскія канчаткі ў такіх формах даўней „читалися фонетично як -ów; чому не могло бути такого звичаю і в письменстві” „руськім”⁸³

Такія канч. *-увь/-ювь*, здаецца, больш тыповыя для пісьменства Украіны, дзе яны ўласцівыя галіцкім і малдаўскім помнікам⁸⁴, але зрэдку яны адзначаюцца і ў беларускіх помніках, асабліва напісаных лацінкай: *zubrów, Wileńców*⁸⁵. Спарадычна яны фіксаваліся яшчэ напрыканцы XIX ці напачатку XX ст. у жывым маўленні нават на ўсходзе Беларусі (напрыклад, Е. Раманавым): *приехуў, разгневуўся*⁸⁶, і тым больш тыповыя яны былі тады для захаду і поўдня: *братюв, сёструв, дядкув* і г. д.⁸⁷

2.2. Энклітычныя формы *ми, ти, радзей си* (Д. скл.), *мя (ме), тя (те), ся (се)* (В. скл.) асабовых і зваротнага займеннікаў; такія формы ўласцівыя зараз паўднёва-заходняму дыялекту ўкраінскай мовы⁸⁸ і толькі спарадычна яны фіксаваліся ў Беларусі на мяжы XIX–XX стст.⁸⁹

2.3. Усечаныя формы займеннікаў 3-й асобы (указальных займеннікаў у функцыі асабовых): *го, му* замест усхсл. *его, ему*; такія ўсечаныя формы адзначаюцца ў паўднёва-заходнім дыялекце ўкраінскай мовы, дзе лічацца інавацыяй, што ўзнікла паводле аналогіі⁹⁰.

2.4. Паралельная форма складанага (аналітычнага) будучага часу *буду писаль* < п. *będę pisał* пры больш тыповым для ўсходнеславянскіх моў *буду писати* (у польскай мове формы з інфінітывам кшталту *będę pisać* пачалі занепадаць з канца XVI ст., але трымаліся аж да XIX ст.⁹¹

Такія формы (кшталту *буду писав*) зараз уласцівыя толькі паўднёва-заходняму дыялекту ўкраінскай мовы⁹², дзе яны цалкам паралельныя ў сваім ужытку аналітычным формам будучага часу з інфінітывам (кшталту *буду писати*). У даўнім пісьменстве Украіны гэтыя *-л* формы аналітычнага будучага часу часцей сустракаюцца ў галічанскіх і карпацкіх вучыцельных евангеллях, а ў іншых

⁸² *Ibidem*, с. 95.

⁸³ І. Огієнко, *Українська літературна мова XVI ст...*, с. 333.

⁸⁴ І. М. Керницький, *op. cit.*, с. 95.

⁸⁵ L. Citko, *op. cit.*, с. 58.

⁸⁶ Е. Ф. Карский, *op. cit.*, с. 112.

⁸⁷ *Ibidem*, с. 120.

⁸⁸ Ф. Т. Жилко, *op. cit.*, с. 85, 184–185, 200; С. П. Бевзенко, *Исторична морфологія української мови: (Нариси із словозміни та словотвору)*, Ужгород 1960, с. 152–153.

⁸⁹ Е. Ф. Карский, *Белорусы: язык белорусского народа*, ред. В. И. Борковский, вып. 2–3, Москва 1956, с. 191–192.

⁹⁰ Ф. Т. Жилко, *op. cit.*, с. 86.

⁹¹ Z. Klemensiewicz, *op. cit.*, s. 620.

⁹² Ф. Т. Жилко, *op. cit.*, с. 101–102, 187, 201, 222, 238; І. М. Керницький, *op. cit.*, с. 231.

помніках Украіны рэдкія⁹³. У беларускіх гаворках такія формы фіксаваліся толькі на самым захадзе краіны на мяжы XIX–XX стст. і прыпісваліся польскаму ўплыву⁹⁴, хаця ў даўніх помніках Беларусі гэтыя формы далёка не рэдкасць⁹⁵. Там яны таксама звязваюцца толькі з польскім уплывам⁹⁶, хаця адзначаны нават у летапісах⁹⁷ і трапляюцца аж у старарускіх помніках да XVI ст.⁹⁸ Аднак украінскія даследчыкі падобныя формы ў цяперашніх заходнеўкраінскіх гаворках лічаць архаізмамі⁹⁹, нават не дапушчаючы думкі пра іх польскае паходжанне¹⁰⁰.

2.5. Спецыфічныя асабовыя формы дзеяслова прошлага часу (т. зв. прошлы асабовы час) у 1-й і 2-й ас. адз. і мн. л.: *ходилемь/ходиломь/ходиламь, ходилесь, ходилисмо, ходилисте* (< п. *chodzilem/chodziłam, chodzileś, chodziliśmo, chodziliście*); тое ж тычыцца і аднаструктурных формаў даўномінулага часу (*былемь/быломь казаль* < п. *byłem kazał*) і ўмоўнага ладу (*быль бы(ло/ле)мь казаль* < п. *był byłem kazał*), у склад якіх уваходзіць такая форма асабовага прошлага часу; пры гэтым яе асабовыя канчаткі могуць выступаць самастойна (у т. л. у прэпазіцыі), далучаючыся ў выглядзе клітыкаў да іншых слоў (у асноўным злучнікаў): *жесмо не были годны* і пад.

Такія дзеяслоўныя формы адсутнічаюць у іншых усходнеславянскіх дыялектах (і ніколі не адзначаліся, напрыклад, у наўгародскім ці маскоўскім рэгіёне), але ўласцівыя польскай мове. Яны таксама распаўсюджаны ў паўднёва-заходнім дыялекце ўкраінскай мовы і яе палеска-валынскіх гаворках (*ходивем, ходивесь, ходилисмо* і г. д.), дзе, аднак, цалкам паралельныя звычайным формам прошлага часу, што не маюць асабовых канчаткаў (*ходив, ходила, ходили* і г. д.)¹⁰¹. Украінскія даследчыкі тлумачаць наяўнасць такіх асабовых формаў толькі як архаізм, захаванне рыс папярэдніх этапаў развіцця мовы¹⁰², аднак гэта здаецца занадта катэгарычным: польская мова магла садзейнічаць узнікненню такіх формаў¹⁰³. Ва ўсялякім выпадку, такія дзеяслоўныя формы шырока адзначаюцца ва ўсім „русь-

⁹³ П. И. Житецкий, *op. cit.*, с. 71; І. Огієнко, *Українська літературна мова XVI ст...*, с. 387; І. М. Керницький, *op. cit.*, с. 231–233.

⁹⁴ Е. Ф. Карский, *Белорусы: язык белорусского народа (вып. 2–3)*..., с. 288–289.

⁹⁵ *Ibidem*, с. 258; А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, У. М. Свяжынскі, *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск 1979, с. 259–262; А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, І. І. Крамко, У. М. Свяжынскі, *Мова беларускай пісьменнасці XVI–XVIII стст*, Мінск 1988, с. 187–189.

⁹⁶ А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, У. М. Свяжынскі, *op. cit.*, с. 262.

⁹⁷ L. Cіtko, *op. cit.*, с. 169, параўн. А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, І. І. Крамко, У. М. Свяжынскі, *op. cit.*, с. 188.

⁹⁸ L. Cіtko, *op. cit.*, с. 169.

⁹⁹ С. П. Бевзенко, *op. cit.*, с. 328–329; Ф. Т. Жилко, *op. cit.*, с. 101.

¹⁰⁰ П. И. Житецкий, *op. cit.*, с. 71.

¹⁰¹ Ф. Т. Жилко, *op. cit.*, с. 100–101, 186–187, 201; І. М. Керницький, *op. cit.*, с. 204–205.

¹⁰² П. И. Житецкий, *op. cit.*, с. 48–49; С. П. Бевзенко, *op. cit.*, с. 312; Ф. Т. Жилко, *op. cit.*, с. 174.

¹⁰³ Е. Ф. Карский, *Белорусы: язык белорусского народа (вып. 2–3)*..., с. 285.

кім” пісьменстве – не толькі на Украіне¹⁰⁴, але і на Беларусі¹⁰⁵, хаця ў беларускіх і ўсходніх украінскіх дыялектах адпаведнікі ім зараз не вядомыя. Паказальна, што ў помніках з Украіны ў XIV–XV стст. такія формы практычна не фіксуюцца, тады як ў помніках XVI–XVII стст., у т. л. актавых, іх ужо шмат¹⁰⁶.

Пра пэўную штучнасць формаў прошлага асабовага часу, іх недыялектны генезіс у „рускім” пісьменстве сведчаць паралельныя ўтварэнні з *-o-* (а не толькі з *-e-*) у канчатку 1–й і 2–й ас. адз. л. муж. р.: *подаломъ, умыслиломъ, виделомъ/ввошолось* (у Цяпінскага і г. д.¹⁰⁷ Такія формы немагчымыя ў сістэме заходнеўкраінскіх гаворак, дзе для муж. р. адзначаны толькі ўтварэнні з пярэднім гаслосным – для 1–й ас. канч. *-im/-em* (< *jet* < *ješm*): *ходив 'im/ходивем*; для 2–й ас. канч. *-ic/-ec* (< *ješ* < *jesteš*): *ходив 'ic/ходивес*, а формы з *-o-* там суадносяцца толькі з ніяк. р.¹⁰⁸ Тая ж асаблівасць звязаная і з формай 1–й ас. мн. л., дзе ў „рускім” пісьменстве апрача канч. *-смо* (*-смы*) сустракаецца і канч. *-хмо* (*-хмы*, менш паказальны), даволі часты ў беларускіх помніках¹⁰⁹ і вядомы галічанскім ды малдаўскім помнікам¹¹⁰, без прамой адпаведнасці ў дыялекце – карпацкім гаворкам украінскай мовы на яго месцы вядомыя толькі ўтварэнні з *-с-*: *ходилисмо, ходилисме, ходилисму* і пад.¹¹¹ Формы з *-х-* прызнаюцца кніжнымі наватворами¹¹², аднак іх можна пріпісваць і шляхецкаму маўленню.

3. Сінтаксічныя з’явы

3.1. Уніканне зборных лічэбнікаў (за выключэннем лічэбнікаў *оба(два)/обе(две)*; катэгорыя зборнасці не склалася ў польскай мове) за кошт канструкцый з колькасным лічэбнікам і назоўнікам або займеннікам у форме Р скл. мн. л.: *тыхъ было трохъ* (замест *трое*) такія канструкцыі ўласцівыя паўднёва-заходняму дыялекту ўкраінскай мовы¹¹³, але таксама і захаду Беларусі¹¹⁴.

¹⁰⁴ П. И. Житецкий, *op. cit.*, с. 134; І. Огієнко, *Українська літературна мова XVI ст...*, с. 376–377; І. М. Керницький, *op. cit.*, с. 202–204, 205, 208, 214–216.

¹⁰⁵ Е. Ф. Карский, *Белорусы: язык белорусского народа* (вып. 2–3)..., с. 285; А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, У. М. Свяжынскі, *op. cit.*, с. 231–236; А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, І. І. Крамко, У. М. Свяжынскі, *op. cit.*, с. 190–195.

¹⁰⁶ С. П. Бевзенко, *op. cit.*, с. 311–312.

¹⁰⁷ А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, У. М. Свяжынскі, *op. cit.*, с. 236.

¹⁰⁸ Ф. Т. Жилко, *op. cit.*, с. 100, 186, 201; І. М. Керницький, *op. cit.*, с. 204–205.

¹⁰⁹ А. І. Жураўскі, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, ч. 1, Мінск 1967, с. 293; А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, У. М. Свяжынскі, *op. cit.*, с. 234–235.

¹¹⁰ І. М. Керницький, *op. cit.*, с. 215.

¹¹¹ Ф. Т. Жилко, *op. cit.*, с. 100, 186, 201.

¹¹² А. І. Жураўскі, *op. cit.*, с. 293.

¹¹³ Ф. Т. Жилко, *op. cit.*, с. 112, 188–189.

¹¹⁴ *Нарысы па беларускай дыялекталогіі*, с. 304.

3.2. Дыстантнае (у т. л. у прэпазіцыі) размяшчэнне зваротнага фарманта *ся* (параўн. п. *się*) адносна дзеяслова¹¹⁵: *на што ся надееш*; *штобы ся стало*; *того ся злученя го зь козакамі* і пад.; такі ўжытак уласцівы паўднёва-заходняму дыялекту ўкраінскай мовы, натуральна, побач з сістантным размяшчэннем¹¹⁶, аднак дыстантнае размяшчэнне фарманта зрэдку адзначалася раней таксама ў народным маўленні і на Беларусі¹¹⁷.

3.3. Даволі частае выкарыстанне ў іменным выказніку дзеяслоўнай звязкі ў форме цяперашняга часу адз. і мн. ліку: *Богъ есть добрый*; *которые суть пожитки* і пад.

Можна адзначыць таксама некаторыя акцэнтныя асаблівасці (хаця яны абмежавана могуць быць пацверджаныя пісьмовым матэрыялам) – усталяванне аднамесцавага націску ў многіх словах і формах на перадапошнім складзе, як у польскай мове: *законъ, заказъ, заходъ, зёмный*¹¹⁸, *дэкретъ, напастъ, народъ, пісма*¹¹⁹, *мого, твoго/твeго* і да т. п. Польскі акцэнтны ўплыў наяўнічае таксама ў дзеясловах. На першы погляд, націск у многіх з іх падае на трэці склад ад канца (*карати, старатися, стёрпети* і інш.¹²⁰, г. зн. не так, як у польскай мове. Аднак у даўняй кніжна-пісьмовай мове фіналь *-ти* часта з'яўлялася толькі пісьмовай умоўнацю, бо галосны ў ёй страчваўся¹²¹, таму і ў гэтым выпадку мела месца польская акцэнтная мадэль.

Большасць з прыведзеных рыс украінскія даследчыкі спрабуюць вытлумачыць як архаізмы або лакалізмы, што рэалізоўвалі некаторыя тэндэнцыі дагістарычных часоў (асабліва 1.3.3, 2.2, 2.4–2.5, 3.2). Аднак, як было паказана, сляды многіх такіх рыс адшукваюцца і ў беларускім арэале (у гаворках і ці ў даўніх помніках), у сувязі з чым немагчыма казаць пра іх выключна ўкраінскі характар¹²². Таксама і выключна дыялектнае паходжанне саміх гэтых рыс здаецца сумнеўным. Большасць з іх – гэта паланізмы, што праніклі на ўсходнеславянскі абшар дзякуючы як беларуска-ці ўкраінска-польскаму білінгвізму вышэйшых колаў грамадства (заможнай шляхты і вышэйшага духавенства), так і польскай афарбоўцы іх маўлення (у выпадку дробнай шляхты і ніжэйшага духавенства). Важна падкрэсліць, што прыведзены вышэй спіс – гэта не сінгулярныя запазычанні, а цэлы набор рыс, якія шырока праяўляліся не толькі ў іншамоўнай, але і ва ўсходнеславянскай лексіцы, і выступалі часта разам (радзей фіксуюцца хіба

¹¹⁵ П. И. Житецкий, *op. cit.*, с. 71–72; І. Огієнко, *Українська літературна мова XVI ст...*, с. 430–432.

¹¹⁶ Ф. Т. Жилко, *op. cit.*, с. 188, 201–202, 238.

¹¹⁷ Е. Ф. Карский, *Белорусы: язык белорусского народа (вып. 2–3)*..., с. 192.

¹¹⁸ Е. Ф. Карский, *Белорусы: язык белорусского народа (вып. 1)*..., с. 399–400.

¹¹⁹ А. І. Жураўскі, *op. cit.*, с. 286.

¹²⁰ *Ibid.*

¹²¹ *Ibidem*, с. 291.

¹²² А. А. Москаленко, *Про утворення мови української народності і нації*..., с. 139; Ф. Ткач, *op. cit.*, с. 69.

што 2.3 і 3.1) у самых розных (жанрава, тэматычна) помніках з розных абшараў (беларускіх і украінскіх, заходніх і ўсходніх) і ў розныя перыяды „руськага” пісьменства, звычайна ў XVI–XVII стст. Гэта – выразная прыкмета сацыялінгвістычнай, а не дыялектнай з’явы. Паказальна, што такія рысы яшчэ слаба прадстаўлены ў выданнях Ф. Скарыны – відаць, з-за таго, што асветнік не паходзіў са шляхецкага стану, а таму і не мог адлюстравачь іх ў поўнай ступені ў сваіх тэкстах. Таму ўсе спробы даць падобным рысам дыялектнае тлумачэнне (цалкам ці хаця б часткова) застаюцца няўдалымі і бясплённымі¹²³.

На ролю ўніверсальнага інтэрапрэтацыйнага фону для гэтых рыс амаль заўжды трапляе паўднёва-заходні дыялект украінскай мовы, перш за ўсё яго карпацкія (лемкаўскія і бойкаўскія) і надністрянскія гаворкі. Аднак здаецца, што прычына гэтаму – трывалы і працяглы кантакт гэтых гаворак з суседнімі заходнеславянскімі дыялектамі і асабліва з польскім маўленнем, якое з’яўлялася высокапрэстыжным і было даволі пашырана ў гэтым рэгіёне аж да сярэдзіны XX ст. Астатнія ўкраінскія і амаль усе беларускія гаворкі страцілі такі кантакт, адпаведна, з сярэдзіны XVII ст. ці з канца XVIII ст., калі амаль усе беларускія і большасць украінскіх земляў апынуліся ў складзе Расійскай імперыі. Таму можна меркаваць, што яны згубілі асаблівае, якія больш выразна і трывала захаваліся ў Прыкарпацці і наогул у Заходняй Украіне. Для некаторых даследчыкаў гэта выглядае як уплывовасць заходнеўкраінскага варыянта „руськай” мовы¹²⁴, бо нават універсалы Багдана Хмяльніцкага прызнаюцца напісанымі на народнай аснове паўднёва-заходняга дыялекта ўкраінскай мовы¹²⁵. Аднак гэта, відаць, даследчыцкая аберацыя: апрача паланізмаў (апісаных вышэй у складзе шляхецкага маўлення) іншыя сляды гэтага дыялекту за яго межамі фактычна адсутнічаюць. Т. ч., падобныя паланізмы звязваюцца з заходнеўкраінскім арэалам толькі таму, што яны зараз там прадстаўлены. Але раней сітуацыя магла быць інакшай.

Можна прывесці і некаторыя сведчанні на конт таго, што старажытныя назіральнікі фіксавалі існаванне шляхецкага маўлення ці, прынамсі, асобных яго

¹²³ Сярод такіх спроб у якасці паказальнага прыкладу можна прывесці тлумачэнне „руськага” „вукання” як фанетычнага працэсу па змене прасл. *ô > ū > i (*соль > суль > сіль*), прапанаванае шэрагам даследчыкаў, параўн. П. И. Житецкий, *op. cit.*, с. 116–120, 123–124; М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко, *op. cit.*, с. 273–278; Ю. Шевельов, *op. cit.*, с. 406–423, што вельмі спекуляцыйна. Гэтае „вуканне”, вядомае ў помніках толькі з сярэдзіны XIV ст., адзначаецца на ўсёй Украіне на працягу ўсяго XVIII ст. ад тэалагічных ды рытарычных трактатаў і актаў соценых канцылярый да інтэрмедый і вершаваных лістоў, гл. В. М. Русанівський, *Історія української літературної...*, с. 119, 135, 138, 144, калі ў помніках ужо выразна быў засведчаны ў гэтай пазіцыі і, тады як у XIX ст. ва ўкраінскіх тэкстах ад „вукання” і следу не засталася. Гэта яшчэ раз ставіць пад пытанне сувязь (хаця і рэшткава), што зусім разбурае пабудовы пра дыялектнае (і выключна ўкраінскае) паходжанне „вукання” і прымушае звярнуцца менавіта да арфаэпічнага тлумачэння.

¹²⁴ І. Огієнко, *Українська літературна мова XVI ст...*, с. 138–141.

¹²⁵ Ф. Ткач, *op. cit.*, с. 73.

рыс. Прыкладам могуць служыць заўвагі Пятра Статорыуса, раманамоўнага вучонага-эмігранта ў Польшчы, які добра ведаў польскую мову, але быў знаёмы і з усходнеславянскім маўленнем. Яго сведчанні тым больш цікавыя, што належаць філолагу і зроблены ў часы напярэдадні Люблінскай уніі.

Напачатку сваёй лацінамоўнай граматыкі (1568) Статорыус адзначае, што польская мова мае свае дыялекты: *linguae suos idiotismos non iuerim inficias...*¹²⁶. Затым у розных месцах сваёй працы граматыст згадвае гэтыя тры дыялекты: мазурскі, украінскі і літоўскі¹²⁷ Малаверагодна, што за імі трэба бачыць нейкія дыялектныя ўтварэнні ў сучасным разуменні (г. зн. вясковыя гаворкі); хутчэй за ўсё пад дыялектамі вучоны разумеў проста розныя варыянты польскай мовы ў Рэчы Паспалітай (у самой Польшчы¹²⁸; на Украіне; у Беларусі з Літвой), г. зн. некалькі варыянтаў т. зв. *polszczyzny kresowej* (ці польскага або паланізаванага маўлення на няпольскіх (усходнеславянскіх) абшарах)¹²⁹.

У сваёй працы Статорыус падае і прыклады гэтага маўлення, прынамсі „літвінаў” (г. зн. беларусаў), яўна паланізаванага: *Litواني eleganter formant sua patronymica in ic, ut Andrys/Andrysowic, Fiedur/Fiedurowic. Poloni circumscribunt Syn Andrzeiow, Syn Ianow*¹³⁰. Тут падаюцца менавіта беларускія формы імёнаў (а не польскія ці ўкраінскія): *Андрысь/Андрусь* (параўн. укр. *Андрій*, польск. *Andrzej*) і *Федар/Фядор*, аднак апошняе – з яўнай польскай маўленчай рысай: закрытым галосным (т. зв. *o rochylyonum*, ці *ścieśnionum*), які нярэдка перадаваўся ў польскім пісьме ВКЛ праз *u* (*krul, wozuw* і інш.), а ў кірылічным – праз *y* ці *ю*, гэта і ёсць

¹²⁶ P. Statorius, *Polonicae grammatices institutio*, Cracoviae 1568, ed. R. Olesch, Slavistische Forschungen 26, Köln–Wien 1980, S. 4; Z. Klemensiewicz, *op. cit.*, s. 374.

¹²⁷ W. Kuraskiewicz, R. Olesch, *Vorwort*, In: P. Statorius, *Polonicae grammatices institutio*, Cracoviae 1568, ed. R. Olesch, Slavistische Forschungen 26, Köln–Wien 1980, s. XIX–XX.

¹²⁸ Магчыма, далёка невыпадкова, што ў Статорыуса ў якасці асобнага дыялекта фігуруе менавіта Мазовія, якая мае адметныя дыялектныя асаблівасці. Натуральна, пад дыялектамі ён мог разумець не столькі вясковую гаворку (яна калі і заўважалася, магла проста не ўлічвацца з прычыны сваёй непрэстыжнасці), колькі маўленне вышэйшых класаў (шляхты і духавенства) гэтага рэгіёна. Таму невыпадкова разам з мазоўскім у Статорыуса названыя літоўскі (беларускі) і ўкраінскі (у ВКЛ ніякіх масіваў польскага насельніцтва на той час быць не магло). Відаць, яны адрозніваліся ад нейкага больш эталоннага польскага маўлення (напрыклад, прыдворнага, вучонага ці сталічнага) таго часу.

¹²⁹ Праўда, гэтаму можна даць і іншае тлумачэнне. Не выключана, што ўсю славянскую пісьмовую мову Рэчы Паспалітай раманамоўны Статорыус разглядаў як нейкі агрэгат, гл. І. П. Клімаў, *Старажытныя ўяўленні пра склад і межы кніжна-пісьмовай мовы*, „Веснік БДУ: Сер. 4: Філалогія; Журналістыка; Педагогіка” 2013, 3, с. 19–25, які складаецца з трох кампанентаў маўлення: польскага („мазурскага”), украінскага і беларускага („літвінскага”). Аднак у любым выпадку блізкасць двух апошніх кампанентаў да першага забяспечваў польскі ўплыў, які афарбоўваў маўленне беларускай і ўкраінскай шляхты.

¹³⁰ P. Statorius, *op. cit.*, s. 80–81.

разгледжанае вышэй (гл. 1.2) „вуканне”, гл. у дэталях¹³¹; інакшы погляд¹³² беспадстаўны). У прыведзеным прыкладзе Статорыус адлюстравваў маўленне беларускай (і ўкраінскай) шляхты, якое было афарбавана польскім уплывам.

Менавіта падобнае маўленне і ўтварала адметнасць беларускай і ўкраінскай шляхты (а таксама блізкага да яе духавенства), мацуючы адасобленасць пануючых колаў дзяржавы ад астатняга ўсходнеславянскага насельніцтва. Т. ч., гэтае маўленне мела выразна класавы характар і не магло з’яўляцца нічым іншым, як толькі нейкай культываванай практыкай (гл. вышэй). Такі погляд цудоўна тлумачыць шырокае распаўсюджанне гэтых рыс у „рускіх” помніках незалежна ад іх жанру і арэалу – нават там, дзе каланізацыя польскага элементу была нязначная ці адсутнічала наогул (усходнія, задняпроўскія ці задзвінскія, абшары). Такія рысы трымаліся доўга і ў часе – нават пасля знікнення Рэчы Паспалітай з палітычнай арэны, пранікаючы яшчэ ў раннія помнікі новых украінскай і беларускай моў XIX ст.

Падыход, прадстаўлены ў дадзенай працы, мае перш за ўсё метадалагічную вартасць, паколькі дазваляе вытлумачыць шырокую паланізаванасць „рускіх” помнікаў XVI–XVIII стст. без прыпісвання шляхце і духавенству той эпохі абавязковага ведання польскай мовы (у адваротным выпадку цяжка вытлумачыць крыніцы і шляхі такога шырокага ды ранняга пранікнення і распаўсюджання польскай мовы ў пануючых станах грамадства Беларусі і Украіны, асабліва на фоне даволі слабых слядоў польскага ўплыву, пакінутых у большасці сучасных гаворак). Безумоўна, білінгвізм прысутнічаў сярод пануючых колаў грамадства, аднак яўна не мог быць масавым (і тым больш каардынацыйным) нават сярод магнатэрыі і панства, не кажучы ўжо пра шляхту і духавенства. Для XVI–XVII стст. больш апраўдана казаць пра паланізаванае маўленне, што засвойвалася і культывавалася ў шляхецкіх асяродках як частка культуры свайго класа (стану), адкуль затым ірадыявала ў асяроддзе духавенства (а, магчыма, нават іншых колаў). Нездарма сучасныя гісторыкі падкрэсліваюць, што паланізацыя слаба захапіла ніжэйшыя колы пануючага класу, у прыватнасці, дробную шляхту¹³³, якая была тады і яго самай масавай часткай¹³⁴.

Прапанаваны падыход таксама прымушае перагледзець існуючыя тэорыі і канцэпцыі пра ступень ды кірунак тых ці іншых дыялектных уплываў у „рускім” пісьменстве, пра сувязь асобных яго помнікаў ці аўтараў з пэўным дыялектным арэалам. Падобны перагляд варта зрабіць і ў дачыненні да цяперашніх заходнеўкраінскіх гаворак, смялей тлумачачы многія іх асаблівасці польскім (і/ці славацкім) уплывам, а не толькі як архаізмы ды аналогіі. Між іншым, калі гэтыя

¹³¹ I. П. Клімаў, *Адаптацыя спецыфічных польскіх галосных у паланізмах старабеларускіх помнікаў*, [у:] *Актуальныя праблемы паланістыкі: 2008*, рэд. С. Важнік, А. Кожынава, Мінск 2009.

¹³² W. Kuraszkiewicz, R. Olesch, *Vorwort*, s. XXII.

¹³³ Н. Яковенко, *op. cit.*, с. 269.

¹³⁴ *Ibidem*, с. 49, 285, 292.

гаворкі і не з'яўляюцца працягам ранейшага стану, што існаваў на ўсходнеславянскіх абшарах Рэчы Паспалітай да XIX ст., то могуць служыць яго добрым прыкладам. Калі такі даволі высокі ўзровень паланізаванасці фіксуецца яшчэ і зараз у жывых гаворках (заходнееўкраінскіх), то і раней мог існаваць нейкі лект з такім самым ці нават большым узроўнем паланізаванасці, функцыянуючы ў якасці жывога сродку зносін. Яго далейшы лёс патрабуе асобнага разгляду.

Bibliografia

- Awaniesau, R. I. (red.). (1964). *Narysy pa bielaruskaj dyjalektalohiji*. Minsk: Nawuka i technika.
- Bardach, J. (2002). *Ad palitycznych da etnicznych narodau u Centralna-Ushodniaj Jeuropie*. W: J. Bardach, *Sztudyji z historyji Wialikaha Kniastwa Litouskaha* (s. 316–335). Pierakł. z polsk. M. Ramanouski, A. Istomin. Minsk: TAA Tipografija POLITMAG.
- Bewzenko, S. П. (1960). *Istoryczna morfolohija ukrajinskoji mowy: Narysy iz slowozminy ta slowotworu*. Užhorod: Užhorodskij derżawnyj uniwersytet.
- Bułachowskiy, Ł. A. (1956). *Pytannia pochodżennia ukrajinskoji mowy*. Kyjiw: Wydawnictwo AN URSR.
- Булыка, А. М., Жұрауски, А. І., Swiażynski, U. M. (1979). *Historycznaja marfalohija bielaruskaj mowy*. Minsk: Nawuka i technika.
- Булыка, А. М., Жұрауски, А. І., Kramko, I. I., Swiażynski, U. M. (1988). *Mowa bielaruskaj piśmiennasci XVI–XVIII stst*. Minsk: Nawuka i technika.
- Citko, L. (2006). „*Kronika Bychowca*” *na tle historii i geografii języka białoruskiego*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Frick, D. A. (1994). “*Foolish Rus*”: *On Polish civilization, Ruthenian self-hatred, and Kasijan Sakowyc*. *Harvard Ukrainian Studies*. 18(3–4), p. 210–248.
- Jakowenko, N. (2008). *Ukraińska szlachta z kincia XIV do seredyiny XVII stolittia: Wołyń i Centralna Ukrajina* [wyd. 2-e, wyprawł. i perehl.]. Kyjiw: Krytyka.
- Karskij, J. F. (1955). *Bielorusy: jazyk bieloruskogo naroda*, wyp. 1. W. I. Borkowskij (red.). Moskwa: Akadiemija nauk SSSR.
- Karskij, J. F. (1956). *Bielorusy: jazyk bieloruskogo naroda*, wyp. 2–3. W. I. Borkowskij (red.). Moskwa: Akadiemija nauk SSSR.
- Kernyckij, I. M. (1967). *Systema slowozminy w ukrajinskij mowy na materialach pamjatok XVI st*. Kyjiw: Naukowa dumka.
- Klemensiewicz, Z. (1974). *Historia języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Klimau, I. P. (2009). Adaptacyja spieczyficznich polskich hałosnych u pałanizmach starabielarskich pomnikau. W: S. Ważnik, A. Kożynawa (red.), *Aktualnyja prablemy pałanistyki: 2008*. (s. 129–142). Minsk: Prawa i ekanomika.
- Klimau, I. P. (2010). Adaptacyja spieczyficznich polskich zycznych u pałanizmach starabielarskich pomnikau. W: A. Kiklewicz, S. Ważnik (red.), *Pałanistyka = Polonistika = Polonistyka: 2009*. (s. 37–57).

- Klimau, I. P. (2010). Da problemy funkcjonalnaj stratyfikacyji starabielaruskaj mowy u WKL XIV–XVIII stst. W: *Bielaruski archieahraficzny sztohodnik* (s. 157–170). Wyp. 11. Minsk: Bielaruski nawukowa-daslewczy instytut dakumentaznaustwa i archiunaj sprawy.
- Klimau, I. P. (2010). Da pyttannia pra paleski typ u supolnaj litaraturna-piśmowaj mowie bielarusau i ukrajincau XIV–XVIII stst. *Wołyń – Żytomyrszczyna: Istoryko-filolohicznyj zbirnik z rehionalnych problem*. *Żytomyr*, 22(1), s. 57–71.
- Klimau, I. P. (2013). Starazytnyja ujaulenni pra skład i mieży kniżna-piśmowaj mowy. *Wiesnik BDU: Sier. 4: Filatohija; Żurnalistyka; Piedahohika* 3, s. 19–25.
- Kramko, I. I., Jurewicz, A. K., Janowicz. (1968) *Historyja bielaruskaj litaraturnaj mowy*. T. 2. Minsk: AN BSSR, Instytut mowaznaustwa imia J. Kołasa.
- Łojka, P. A. (2002). *Szlachta bielaruskich ziamiel u hramadska-palitycznym życcy Reczy Paspalijataj druhoj palowy XVI – pierszaj treci XVII st*. Minsk: Wydawiectwa Bielaruskaha dziarżau-naha uniwersiteta.
- Kuraszkiewicz, W., Olesch, R. (1980). *Vorwort*. In: P. Statorius (1568). *Polonicae grammatices institutio* (S. V–XXXIX). Cracoviae. R. Olesch (ed.). (1980). *Slavistische Forschungen* 26. Köln-Wien: Böhlau Verlag.
- Martel, A. (1938). *La langue polonaise dans les pays ruthènes Ukraine et Russia Blanche: 1569–1667*. Lille: Université de Lille.
- Moskalenko, A. A. (1962). Do pochodżennia ukrajinskoji pysemnoji i pysemno-literaturnojoji мови. *Praci Odeśkoho derżawnoho uniwersytetu. Serija filolohicznych nauk*, 152(15), s. 97–111.
- Moskalenko, A. A. (1962). Pro utworennia mowy ukrajinskoji narodnosti i nacji. *Praci Odeśkoho derżawnoho uniwersytetu. Serija filolohicznych nauk*, 152(15), s. 129–141.
- Ohijenko, I. (mitropolit Harion). (2004). *Istorija ukrajinskoji literaturnojoji mowy*. Uporiad., peredm., koment. M. S. Tymoszyk. [2 wyd., wypr.]. Kyjiw: Nasza kultura i nauka.
- Ohijenko, I. (1930). *Ukrajinska literaturna mowa XVI st. i ukrajinskyj Krechiwśkyj apostoł 1560–ch rr*. T. 1. *Studiji do ukrajinskojoji hramatyky*, 7. Warszawa: Wydawnictwo Warszawskoho uniwersytetu.
- Pluszcz, P. P. (1958). *Narysy z istoriji ukrajinskojoji literaturnojoji mowy*. Kyjiw: Wydawnictwo: Radianśka Szkoła.
- Rusaniwśkyj, W. M. (2001). *Istorija ukrajinskojoji literaturnojoji mowy*. Kyjiw: ArtEk.
- Rusaniwśkyj, W. M. (1978). *Narodnorazmowna mowa jak dżerelo rozwitku schođnosłowianskych literaturnych mow XVI – poczatku XVIII st.: Dopowid’ na VIII Miżnarodnomu zjizdi sławistiw (Загpeб – Lublana, wereseń 1978 r.)*. Kyjiw: Naukowa dumka.
- Sobolewskij, A. I. (rec.). (1887). Karskij, Jewfimij Fiodorowicz. (1885). Obzor zwukow i form bieloruskojoji rieczci. *Żurnal Ministierstwa narodnogo proświeszczenija*, 251, s. 137–147.
- Statorius, P. (1568). *Polonicae grammatices institutio*. Cracoviae: M. Wirzbięta. R. Olesch (ed.). (1980). *Slavistische Forschungen* 26. Köln, Wien: Böhlau Verlag.
- Swiencićkyj, I. S. (1958). Elementy żywoji narodnojoji mowy w pamjatkach ukrajskojoji literaturnojoji mowy u XIV–XVIII stst. (s. 5–13). W: *Pyttannia ukrajinskojoji mowoznaustwa*. Kn. 3. Lwiw: Wydawnictwo Lwiwśkoho uniwersytetu.
- Szakun, L. M. (1963). *Historyja bielaruskaj litaraturnaj mowy*. Minsk: Wydawiectwa Ministerstwa wyszejszaj, siarednij, spieczalnaj i prafesionalnaj adukacyi BSSR.

- Szewelow, J. (2002). *Istoryczna fonolohija ukrajinskoji mowy*. Perekł. z anhl. S. Wakulenko, A. Danylenko. Charkiw: Akta.
- Tkacz, F. (1962). Do putannia pro charakter ukrajinskoji literaturnoji mowy u XIV–XVIII stolit'. W: *Pytannia istorycznoho rozwytku ukrajinskoji mowy: praci miżwuz. nauk. konf. (Charkiw, 15–20 hrudnia 1959 r.), pryswiaczeni V Miżnarodnomu zjzdowi slawistiw* (s. 64–75). Charkiw: Wyd-wo Charkowskoho derżawnoho uniwersytetu.
- Żowtobriuch, M. A., Rusaniwskij, W. M., Sklarenko, W. H. (1979). *Istorija ukrajinskoji mowy: Fonetyka*. Kyjiw: Wyszczza szkoła
- Żurauski, A. I. (1967). *Historyja bielaruskaj litaraturnaj mowy*. T. I. Minsk: Nawuka i technika.
- Żylko, F. T. (1966). *Narysy z dialektolohiji ukrajinskoji mowy*. Kyjiw: Radianśka szkoła.
- Żyrmunskij, W. M. (1936). *Nacyonalnyj jazyk i socyalnye dialekty*. Leningrad: Izdatielstwo Chudożestwiennaja litietatura.
- Żytieckij, P. I. (1889). *Oczerk literaturnoj istoriji malorusskogo narieczija w XVII wiekie s priloženijem słowaria knižnoj malorusskoj rieczii po rukopisi XVII wieka*. Kijew: Tipografi-ja G.T. Korczak-Nowickogo.

Summary

The paper discusses the linguistic and sociological base of Old Belarusian/Old Ukrainian (West Ruthenian), which was spoken in the Belarusian and Ukrainian territories of the Grand Duchy of Lithuania. In the sixteenth century the local szlachta (nobility/gentry) spoke Ruthenian (Russian), which was increasingly influenced by Polish, which was its characteristic feature. The study has distinguished and discussed sixteen phonetic, morphological and syntactic specificities that cannot be derived from local dialects or they occur in them sporadically and inconsistently nowadays. However, in the sixteenth and seventeenth centuries they were commonly found in writings in the Grand Duchy of Lithuania regardless of their genre and origin. The paper also criticizes the former position of scholars who sought dialectal features only in old writings whereas, owing to historical circumstances, these were reflected first of all in the speech of szlachta and clergy socially close to the nobility.

Key words: dialect, vernacular/colloquial speech, szlachta, clergy, Old Belarusian/Old Ukrainian, Polish

Streszczenie

Artykuł poświęcono omówieniu podstawy językowo-socjologicznej języka zachodnioruskiego, który był używany na ziemiach białoruskich i ukraińskich Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL). W XVI wieku miejscowa szlachta porozumiewała się językiem ruskim, który ulegał coraz większemu wpływowi polskiemu, co stanowiło o jego specyfice. W opracowaniu wyodrębniono i omówiono 16 osobliwości fonetycznych, morfologicznych i syntaktycznych, które nie dadzą się wyprowadzić z miejscowych dialektów lub występują w nich współcześnie sporadycznie i niekonsekwentnie. Wcześniej jednak (XVI–XVII wiek) były powszechnie notowane w piśmiennictwie WKL, niezależnie od gatunku i pochodzenia.

Wyrazy kluczowe: dialekt, język potoczny, szlachta, duchowieństwo, język starozachodnioruski, język polski

Рэзюмэ

У артыкуле абмяркоўваюцца маўленчая аснова і сацыяльная база супольнай кніжна-пісьмовай мовы на Беларусі і Украіне ў XVI ст. У гэты перыяд шляхецкае маўленне было прасякнута польскім уплывам, што і складае галоўную адметнасць ды спецыфіку гэтага маўлення. У даследаванні выдзяляюцца і каментуюцца 16 фанетычных, марфалагічных і сінтаксічных асаблівасцяў. Гэта, перш за ўсё, тыя асаблівасці, якія немагчыма вывесці з дыялектнай мовы, або якія вузка або непаслядоўна прадстаўлены ў дыялектах ў цяперашні час, аднак раней былі шырока распаўсюджаныя ў друкаваных выданнях, незалежна ад іх жанру або паходжання.

Ключавыя словы: дыялект, прастаноўе, шляхта, духавенства, старабеларуская/стараўкраінская мовы, польская мова